

ZAŠTITA ENDEMNE PANČIĆEVE OMORIKE U NR BOSNI I HERCEGOVINI

Bosna i Hercegovina, kao ni jedna, možda, od drugih naših republika, obiluje prirodnim nalazištima brojnog rijetkog i endemnog drveća, grmlja i niskog zeljastog bilja. Tu, svakako, na prvo mjesto dolazi Pančičeva omorika — endemna vrsta Balkana koja je ograničena samo na jedan vrlo uski areal (od možda svega nekoliko kvadratnih kilometara), koji se nalazi oko srednjeg toka rijeke Drine na području Bosne i Srbije.

Ova vrsta konifera, kada ju je 1864 godine otkrio naš poznati botaničar Dr. Josif Pančić, izazvala je živo interesovanje u naučnim krugovima cijelog svijeta. To interesovanje za nju nije ni danas još prestalo, šta više, nauka obraća sve veću pažnju na uvjete pod kojima je rasla i raste naša Pančičeva omorika. Kao izrazito reliktna, tercijsna vrsta, čiji najbliži srodnici naseljavaju udaljena kopna krajnje sjeveroistočne Azije i zapadne sjeverne Amerike, ona je bila, i sada je još predmet velikog broja naučnih ispitivanja. Zbog nje su na naše područje dolazili mnogobrojni poznati evropski botaničari, kojima ni zamoran put, ni nekada teške prilike na terenu nisu bile smetnje, da bi izvršili posjetu bar jednom od njenih znamenitih staništa.

Od vremena kada su prvi put bile otkrivene sastojine Pančičeve omorike, pa do danas, mnogo se u njima štošta izmijenilo. Te izmjenjene prilike u njenim staništima negativno su se odrazile na njeno širenje, ugrozile su njen opstanak, pa čak potpuno zbrisale njeno postojanje na mnogim mjestima.

Ja sam imao prilike da opišem detaljno one neprocjenjive štete, koje su nastale u poslijeratnim godinama, kada je u šumskim požarima potpuno uništeno preko polovine sastojina Pančičeve omorike na našem području. U nepovrat su tada otišle i one sastojine u klancu Crnog Potoka kod sela Luke u srebrehičkom srezu, pa poznata sastojina na Dobrotušu, pa one pod Starogorskim Stijenama, zatim krasna sastojina na Štuli ispod Stoca, isto kao i one u Smrčevom Točilu, za koje je već i ranije bilo predlagano da se izdvoje kao nacionalni park.

Šumski požari su nam tada uništili 13 sastojina sa Pančičevom omorikom, među kojima i one koje su bile poznate daleko van naših granica i po kojima je Bosna bila znamenita i spominjana u cijelom svijetu.

Zanimljivo je istaknuti, da na susjednom području NR Srbije, gdje se izvjestan broj sastojina Pančičeve omorike nalazi i u privatnom posjedu, u poslijeratnim požarima nije stradala ni jedna sastojina, osim one u Brusničkom Potoku pod Štulom, koja se nalazi na bosanskoj granici.

Nisu samo požari jedina opasnost od koje moramo čuvati sastojine Pančičeve omorike. I čovjek joj je opasan zatornik. Značaj zaštićivanja preostalih lokaliteta, na kojima još nalazimo Pančičevu omoriku, osvijetlice i nekoliko podataka o tome, kako je u nedavnoj prošlosti nestajalo Pančičeve omorike, odnosno, podataka o tome kako su se uništavale njezine sastojine.

Nekadašnji upravitelj šumarije u Višegradu — Karoly — pisao je u Šumarskom listu još 1921 godine o sastojinama Pančičeve omorike i među ostalim navodio je slučaj kako su trgovci drvetom iz Višegrada vješto zaobilazili propise ugovora o kupnji drveta, te sjekli u sastojinama nad rijekom Drinom drvo Pančičeve omorike, umjesto kupljene jele ili obične smrče. Koliko je stotina, pa možda i hiljada stabala posječeno dok se otkrila ova prevara, ne može se utvrditi, ali je sigurno da je tom prilikom Pančičeva omorika nestala iz mnogih sastojina gdje su danas preostale samo jele, bukve, obične smrče i crni borovi.

Isto tako piše o Pančičevoj omorici u srebreničkom srezu i P. Đorđević (u Šumarskom listu 1935 godine). On je tu od šumskih radnika saznao da su neki trgovci drvetom posjekli stabla Pančičeve omorike na Borovoj Ravni, gdje danas više nema ni jednog jedinog njenog stabla.

O. Piškorić, također upravitelj šumarije u Višegradu, pisao je o Pančičevoj omorici u Šumarskom listu 1934 godine, a među ostalim i to, da su seljaci iz okolnih sela Kamenice, Klačnika i drugih, sjekli Pančičevu omoriku za stožine i tako u sastojini na Rakovcu ostavili samo dva

kržljava primjerka, koja nisu bila sposobna ni za kakvu potrebu.

K. M a l y piše o nekadašnjem postojanju Pančičeve omorike u sastojini oko Jajačkog Potoka u Srbiji, gdje danas naširoko i nadaleko nema više ni jednog njenog stabla.

I ja sam imao prilike da vidim devastirane dijelove sastojine Pančičeve omorike na Gostilji kod Višegrada. Tu su bile, u sredini guste sastojine, posječene »na golo«, po nekoliko hektara velike površine. U sastojini na Tisovljaku u Vlaseničkom srezu našao sam, ne samo brojne panjeve bespravno posječenih stabala Pančičeve omorike, nego i svježe tragove od jedne čitave industrije cijepane dužice, koja je otišla u kacama i kačicama, vjerovatno na tržište u Srebrenicu ili Vlasenicu.

Ništa manje štete nema ni u sastojinama na Viogoru, gdje se, međutim, ipak održao bar podmladak, ako su već neka stara stabla posječena ili se posušila.

Spomenuti Karoly opisao je, pa čak i fotografirao dva lijepa stabla Pančičeve omorike kod sela Gornje Brstanice, a ja sam 1948 godine tu našao samo jedan kržljavi niski primjerak, koji je, čini se, preostao od jedne zakorijenjene donje grane ranije posječenog stabla.

Još bi trebalo ovdje govoriti o jednoj nepodopštini, (da ju tako blago nazovemo) koja se

»praktikuje« kod sabiranja češera za sjeme Pančičeve omorike. Poznato je da Pančičeva omorika svake druge ili treće godine obilno rađa i da se njeni češeri nalaze sasvim gore na vrhu vitkog stabla. Do ovih češera je teško doprijeti, i dječaci, koji se najčešće penju na stabla radi branja češera, ne mogu se održati na njenim suviše tankim vrhovima. Nekada se taj problem rješavao jednostavno na taj način, što se vrh stabla otkajao i češeri brali na podnožju stabla. Nije isključeno da se takva praksa održavala još i danas — tamo gdje nema nadzora. Sjeme je vrlo skupocjeno i treba ga što više sabrati, pa se možda ne vodi dovoljno računa o načinu kako se bere. Iz otkajanih vrhova obično izrastu kasnije dvostruki vrhovi (razvijeni iz postranih grana), a takvih vrhova ima priličan broj u sastojinama. Takva oštećenja mogu se suzbiti jedino, ako se vrši stalni nadzor i ako se berači opreme odgovarajućim napravama za skidanje češera. To se — bar kod Pančičeve omorike — mora bezuvjetno sprovoditi.

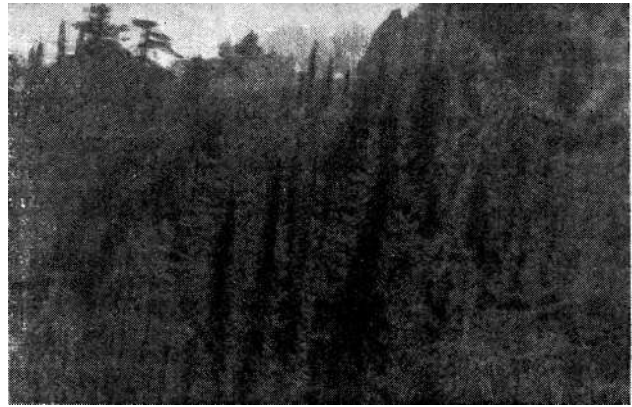
Nakon svih tih mogućih i nemogućih šteta u sastojinama, te nakon poslijeratnih požara koji su naročito bili žestoki u planinskim šumama oko rijeke Drine, preostalo je na području NR BiH svega još nekoliko manjih i dvije veće sastojine Pančičeve omorike. Te se sastojine nalaze: tri u višegradskom, dvije u rogatičkom, dvije u srebreničkom, jedna u vlaseničkom, jedna u gorazdanskom i jedna u fočanskom srezu. Dakle, njih svega 10 na broju. Ove sastojine treba bez odlaganja zaštititi na taj način, što će se izdvojiti iz redovnog gospodarenja i u njima sprovesti potpuna zaštita svih stanišnih i sastojinskih odnosa. Pod zaštitom ima da se podrazumijeva ne samo zabrana sječe i paše, nego i ograničeno sabiranje sjemena i isključivanje svega onoga što bi moglo škoditi daljem razvitku ili zdravstvenom stanju sastojine. Izdvajanje sastojina treba da se izvede tako, da one obuhvate i jedno okolno uže zaštitno područje u kojem se gospodarenje mora ograničiti samo na slučajna iskorišćavanja.

Ovdje treba odmah naglasiti da jednostavna zabrana sječe stabala (predviđena u Zakonu o šumama) nije dovoljna da bi se njome zaštitila Pančičeva omorika. Ona je vrlo osjetljiva vrsta i svaki zahvat u sastojinama mijenja znatno ekološke uslove koji su osnovni uvjet za njen opstanak. Sječa drugog drveća u neposrednoj blizini stabala i podmlatka Pančičeve omorike može katkad posredno izazvati njeno sušenje i ugibanje. Zbog toga su rezervati, u kojima će se voditi strogi nadzor nad svakim zahvatom, jedino sredstvo kojim se može očuvati Pančičeva omorika u njenim prirodnim nalazištima.

Od rijetkih pojedinačnih ili manjih grupa stabala Pančičeve omorike na širem području njezinog rasprostranjenja, (a to su srezovi višegradski, rogatički i srebrenički) preostalo nam je još svega 6 lokaliteta. Kod nekih od ovih radi se, bez

Sl. 1. Pogled na »strugove« ispod Gostilje Brda u kojima se nalaze Pančičeve omorike. — Foto P. Fukarek 1948.

Sl. 2. Jedna od najljepših skupina Pančičeve omorike na sjevernoj padini Velikog Stoca. — Foto P. Fukarek 1948.

sumnje, o posljednjim ostacima nekadašnje veće sastojine, a kod drugih je samo nalazište, (ukoliko je neobičnije i različitije od prosječnih optimalnih prilika to više) značajno za nauku, te se zbog toga i ona moraju zaštićivati.

Toliko o nekim općim pitanjima u vezi sa zaštitom staništa sastojina sa Pančičevom omorikom.

Na osnovu izloženog jasno proizlazi, da više ne smijemo gubiti vrijeme u odlaganju sprovođenja zakonskih mjera zaštite Pančičeve omorike. Biće

potrebno da se što prije izluče, ograniče i zakonskim putem proglase pojedine sastojine Pančičeve omorike kao rezervati, te da se zaštite također i sva njena pojedinačna stabla van prirodnih sastojina.

Da bi se moglo pristupiti sprovođenju konkretnih mjera u vezi sa zaštitom sastojina navešću najosnovnije podatke o svakoj poznatoj sastojini Pančičeve omorike i o svakom danas još preostalom osamljenom njenom stablu na području NR Bosne i Hercegovine.

A. VEĆE I MANJE SASTOJINE

I. VIŠEGRADSKI SREZ

1. Sastojina »Gostilje Brdo«

Jedno možda danas od najpristupačnijih nalazišta Pančičeve omorike jeste ono kraj sela Gostilje(»Gostilje Brdo«), udaljeno od Viešgrada 3 sata jahanja, a na samoj granici spram NR Srbije. Sastojina Pančičeve omorike nalazi se tu na sjevernim strmim padinama brda Gostilje u visini od oko 1100—1300 m, na krečnjačkoj podlozi, koja na mnogo mjesta poput rebara i velikih blokova izlazi na površinu. Ovdje je ona izmiješana sa smrčom, bukvom, jelom, jasikom, jarebikom, crnim borom i drugim vrstama, među kojima se naročito ističu na kamenitim grebenima mukinja i crnograb u manjem broju. Sastojina je, naročito tokom prošlog rata oštećena sječom na golo, mjestimično i na površinama od više ha. Naravno, nije mogao izostati ni potkornjak, pa je sastojina usljed toga i danas još znatno ugrožena. Rezervat bi ovdje trebalo da obuhvati oko 40—50 ha sastojina Pančičeve omorike, zajedno sa jednim nešto širim zaštitnim pojasom. Rezervat se ima osnovati na te-

renu državnog vlasništva, sa zabranom sječe, koja je i dosada bila na snazi (uz proširenje i na druge vrste, a ne samo na Pančičevu omoriku), čime se ne bi oštetili nikakvi mjesni niti širi interesi.

2—3. Sastojina »Stolac«

Sjeverne i sjeveroistočne strme padine brda Veliki Stolac obrasle su danas sa sigurno najljepšom i naprostranijom starom sastojinom Pančičeve omorike. Tu imamo, u t. zv. »strugovima« čitav niz manjih, potpuno čistih sastojina Pančičeve omorike, koje se izmjenjuje sa mješovitim sastojinama na kamenitim rebrima, gdje uz Pančičevu omoriku raste i crni bor, jasika, pa čak i jedan makljen! U rubne sastojine umiješane su druge vrste kao, naprimjer, jela, bukva i breza. Sastojine se nalaze u nadmorskoj visini od oko 1100—1500 m i obuhvataju približno oko 35 ha. Navodno, ovdje je postojalo oko 38.000 odraslih stabala, a podmladak je mjestimičan, a negdje i vrlo dobro razvijen.

1947 godine šumski požar uništio je jedan dio ove sastojine (na zapadnom njenom kraju), a istovremeno i nekoliko starih stabala Pančićeve omorike koja su se nalazila zapadno od glavnog niza sastojina, u mješovitoj šumi bukve, jele i obične smrče na mjestu zvanom Vrata.

U blizini, u pravcu sjeverozapada, na udaljenosti od oko 1500 m od sastojine na padinama Stoca, nalazi se još jedna manja sastojina Pančićeve omorike, na mjestu zvanom Božurevac. Nalazi se u nadmorskoj visini od oko 1000—1250 m, na sjevernoj, odnosno sjeveroistočnoj ekspoziciji. Sastojina je mješovita—jela, smrča i bukva—sa oko 50 stabala Pančićeve omorike bez njenog podmlatka. To su stara stabla visine od 30 m, koja se u donjem dijelu sastojina suše i ugibaju. Sastojina je poznata tek od prije kojih dvadesetak godina i vjerovatno je bila ranije prostranija, odnosno, sa većim brojem stabala Pančićeve omorike. Usljed sječe svedena je na današnju površinu i na navedeni broj preostalih stabala Pančićeve omorike.

Neposredno ispod samog Velikog Stoca, na sjevernoj strani, nalazila se nekad u nadmorskoj visini od 850 do 950 m poznata sastojina Pančićeve omorike ispod Karaule Štule, odnosno, nad Brusničkim Potokom. Ovu sastojinu, pošto je bila lakše dostupna, posjećivali su brojni naučnici

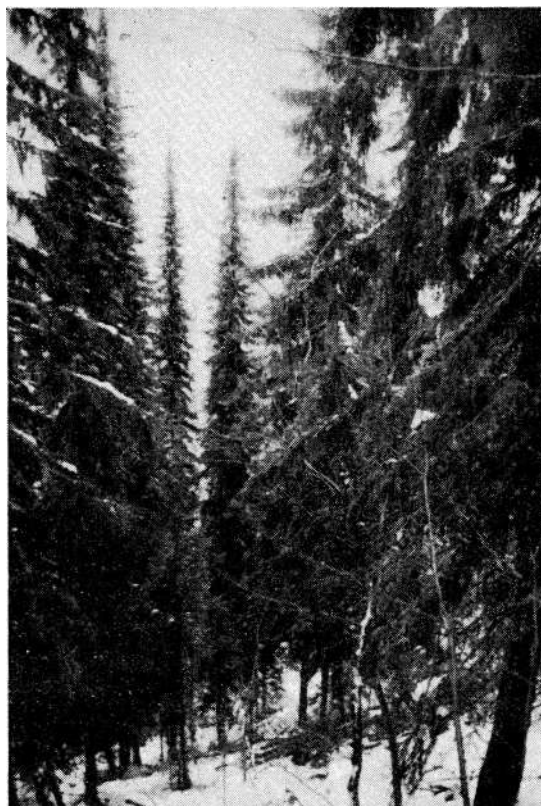
i većina njih smatrala je da je tu drveće izraslo iz sjemena, koje je vjetar donjeo iz susjedne, nadvišene sastojine Pančićeve omorike na padinama Velikog Stoca. Nije isključeno da je tu bilo davno i požarište. To je bila jedinstvena, jednodobna, vrlo gusta (16.000 stabala po ha!), gotovo čista sastojina mladih Pančićeve omorika, oko 15—18 m visine, na vrlo strmim kamenitim padinama ispod stare granične karaule.

Požari 1947 godine uništili su cijelu ovu sastojinu, pa sada na njenom mjestu stoji samo još suho, nagorjelo drveće koje se za života duboko zakorjenilo među kamenim pukotinama.

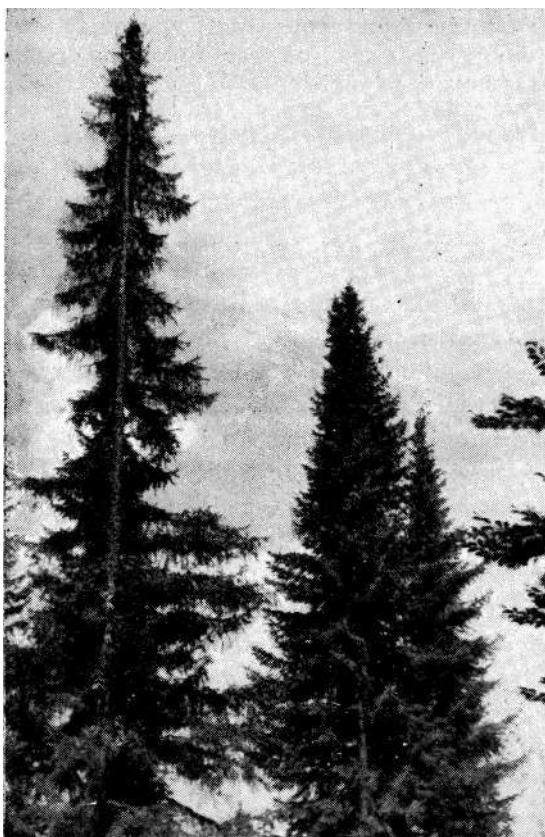
Nije isključeno da će se ovo požarište ponovno zašumiti prirodnim naletom sjemena sa starog drveća iz sastojine pod Velikim Stocem. Sabiranje češera na Stocu bi, prema tome, trebalo smanjiti, ako ne baš i potpuno isključiti kroz jednu do dvije godine. Zbog toga bi i ovo požarište, zajedno sa sastojinama Pančićeve omorike na Božurevcu, trebalo pripojiti sastojini pod Velikim Stocem i obrazovati jedan veći rezervat od najmanje 200 do 300 ha, kako bi se Pančićeve omorika ovdje zaista očuvala i eventualno prirodno povratila na svoja stara staništa. Požarišta bi se i onako morala pošumljavati, pa bi u tome rezervatu bili zadovoljeni i šumsko-uzgojni interesi.

Sl. 3. Detalj iz gornjeg dijela sastojine na Gostilje Brdu. — Foto Splettstosser 1953.

Sl. 4. Dvije Pančićeve omorike izrazito uskog uzrasta u mješovitoj sastojini na Gostilje Brdu. — Foto Splettstosser 1953.

Sl. 5. Tri stabla Pančičeve omorike od kojih je desno oštećeno prilikom rušenja susjednog stabla, a srednje je dvostrukog vrha kao posljedica sječe prilikom branja češera. — Foto P. Fukarek 1948.

Sl. 6. Suha izgorjela stabla Pančičeve omorike na požarištu ispod karaule Štule. — Foto Fukarek 1948.

II. ROGATIČKI SREZ

4. Sastojina »Novo Brdo«

Ova sastojina opisana je u literaturi detaljnije tek neposredno prije prošlog rata, iako su za nju već ranije znali mještani, lovci i šumarsko osoblje. Usljed toga što je bila gotovo nepoznata i što je u njoj i u okolnim šumama vršena sječa, sastojina je danas vrlo lošeg izgleda i znatno ugrožena od šteta. Navodno su iz te sastojine na Tesla Planini vadene mlade biljke i prenošene u botaničke vrtove Beča i Budimpešte. Kroz nju je sprovedena zemljana klizina (riža) niz koju se spuštaju balvani sa planinske visoravni do na šumsku željeznicu koja prolazi nešto niže ispod nje. Zbog toga se s pravom može pretpostavljati da je ova sastojina bila nekada nešto prostranija i svakako ljepšeg izgleda nego što je danas. Danas je tu još preostalo nekoliko desetina, preko 100 godina starih stabala Pančičeve omorike s oskudnim podmlatkom. Nadmorska visina iznosi nešto između 1000 i 1100 m; ekspozicija sjeveroistočna. Padine su vrlo strme i kamenite, Sastojina je mješovita,

uz Pančičevu omoriku dolazi jela, bukva, smrča i gorski javor, te nešto crnog i bijelog bora i jasike.

Ovu sastojinu ubrojio sam među one, koje su »u sutonu« — »ne zbog prirodnih nepodesnih uslova staništa, nego usljed razornog djelovanja čovjeka.«

5. Sastojina »Panjak«

Nekada su na području oko Podžepnja postojale četiri lijepe sastojine Pančičeve omorike. Danas je preostala samo jedna, i to mala sastojina na Panjku u Javor Planini, dok su ostale tri (Dobrotuš, Brloške Stijene i Vranovina) potpuno izgorjele 1947 godine. Panjak je isto tako jedna izrazita, sjeveru okrenuta kamena hridina sa »strugovima« i grebenima. Na njegovim padinama, u nadmorskoj visini od oko 1350 m nalazi se preko stotinu srednjedobnih i nešto mladih stabala Pančičeve omorike, zajedno sa crnim borom, jelom, smrčom, jasikom, jarebikom i sa nešto bukve. To je danas

jedna vrlo osamljena sastojina Pančićeve omorike, koja će također brzo nestati, ako se ne poduzmu mjere da se zaštiti. Odmah ispod nje nalaze se prostrane kosanice i nije nimalo nemoguće,

da pokoje stablo Pančićeve omorike ode za stožinu ili za ogradu oko stogova. Stari sjemenjaci su tu već davno posječeni, pa bar njihov podmladak treba sačuvati od uništenja.

III. SREBRENIČKI SREZ

6. Sastojina »Strugovi«

Blizu planinskog sela Luke, neposredno iznad šumarske kuće nalazi se strm, sjeveru okrenut kamenit greben nazvan Strugovi. U njemu se u mješovitoj sastojini jele, bukve smrče, crnog bora, jasike i nešto crnograba, u nadmorskoj visini od oko 1100 m — nalazi nekoliko stotina mladih i srednjedobnih stabala Pančićeve omorike sa dosta podmlatka. Sastojina je u ratnim i prvim poslijeratnim godinama stradala od prekomjerne sječe, pa se u njoj pojavio potkornjak i neka stabla su se posušila.

Postoje vjerodostojni podaci da je u blizini ove manje sastojine (od svega 1 ha površine) bilo ranije više sastojina sa starim stablima Pančićeve omorike. Jedno staro osamljeno stablo na jednoj livadi, koje se nalazi u blizini, jeste ono na Rogopeku, o kojem će biti kasnije nešto više rečeno. Bez obzira na to što je tu u blizini šumarska kuća, te zbog toga sastojina u novije vrijeme pod dobrim nadzorom, ipak bi trebalo ovdje izdvojiti manji rezervat, makar od samo nekoliko desetina hektara, jer bi se time spriječila redovna i neredovna sječa, pa i izvoz šumskim vlakama koji se vrši u tom predjelu, a koji ima znatan nepovoljan upliv na zdravstveno stanje u dalji razvoj sastojine.

7. Sastojina »Pliščina«

Nedaleko od sastojine u Strugovima, u pravcu sjevera, nalazi se druga sastojina Pančićeve omorike na Plištini. Nekada, od prvih botaničara koji su naročito zbog Pančićeve omorike prevaljivali daleke puteve kroz planinsko bespuće ovog kraja, — nazvana imenom Igrišnik (po jednoj livadi u blizini), ova je sastojina istog tipa kao i ona opisana na Božurevcu kod Stoca u višegradskom srezu. Tu se u mješovitoj, gusto sklopljenoj sastojini bukve, jele, smrče i gorskog javora, u nadmorskoj visini od oko 1480 m, na sjeveroistočnoj padini, nalazi tridestak, preko 150 godina starih stabala Pančićeve omorike bez podmlatka. Teren je nešto manje strm i kamenit, a sastojina ima izgled prašume, ukoliko se zanemare štete na stablima nastale otsjecanjem vrhova zbog sabiranja češera. I u ovoj sastojini Pančićeve omorike nema uvjeta za razvitak, pošto će je po svoj prilici potisnuti otpornije vrste koje ju okružuju. Međutim, sastojina ima veliko značenje zbog toga, što se ispod nje — u pravcu istoka — nalazi strm klanac Crnog Potoka u kojem je harao 1947 g. šumski požar i uništio, među ostalim, i 4 veće sastojine Pančićeve omorike. Možda će se sjemenom sa starih stabala na Plištini naploditi požarišta Crnog Potoka, pa zbog toga treba i ovu sastojinu bezuvjetno zaštititi.

IV. VLASENIČKI SREZ

8. Sastojina »Tisovljak«

Najsjevernija, do danas utvrđena sastojina Pančićeve omorike nalazi se u slivu Studenog Jadra, u gornjem dijelu potoka Štedra, na mjestu zvanom Tisovljak. Ova sastojina od oko 10 ha, u nadmorskoj visini od oko 1200 m, nalazi se na sjevernim i sjeveroistočnim padinama jedne uvale koja se spušta sa planine Javor (ispod visova označenih u specijal-karti kao Devica i Barice). Do ove sastojine vrlo je teško doći, pa je zbog toga i njeno postojanje bilo doskora nepoznato. Nažalost, mještani (iz sela Višnjice) su je ipak dobro poznavali i obilno koristili cjepljeno drvo Pančićeve orno-

rike za izradu kačica, brema i drugih kućnih potreba. Prema tome, sastojina nije nikakva prašuma Pančićeve omorike, kako se isprva mislilo. Tu postoji još oko 300 starih i srednjedobnih stabala Pančićeve omorike od kojih su neka i preko 50 m visoka, a u promjeru mjere blizu 1 m. Krošnja im je uska i nadvisuje okolna stabla jele, bukve, javora, bresta i drugih vrsta. U sastojini, usljed sječe ima dosta starih panjeva na kojima se najbolje zakorjenjavaju mlade biljčice. Ova sastojina izdvaja se od svih ostalih (nabrojanih) po sastavu prizemne vegetacije, te čini jedan vrlo vrijedan naučni objekat, koji bi se morao bezuvjetno što prije zaštititi od daljeg uništavanja.

V. GORAŽDANSKI SREZ

9. Sastojina »Viogor«

Iznad manipulacije u Šahdanima, kada se napusti šumska željeznica i kad se uspne po jugozapadnim strmim padinama planine Viogor, stiže se za sat hoda do strmih, sjeveru okrenutih stijena u kojima se već sa okolnih progolica vide uska, tamna stabla osamljenih Pančićeve omorike. Teško se probijajući kroz šumu, dolazimo do strmih stijena u kojima se nalaze brojne osušene i uginule i još nekolike žive i zelene Pančićeve omorike. Ipak se ispod stijena nalazi još koja stotina starih, do 45 m visokih i mladih sta-

bala sa uskom, do osnove razvijenom gustom krošnjom i brojnim šišaricama u vrhu. Ova sastojina mnogo je stradala od sječe, a ranije i od šumskih požara. U njoj su brojne progale obrasle grmljem i podmlatkom. Od drveća uz Pančićeve omoriku nalazi se tu još crni bor, bukva, smrča, jela, jasika, mukinja i drugo.

Kako je još neposredno prije rata u ovoj sastojini bilo »oko 500—600 stabala«, a danas ih je preostalo još jedva jedna trećina, ovu sastojinu bi trebalo zaštititi zajedno sa jednim širim okolišem oko nje, tim više, što je to izrazito zaštitni teren i prvorazredna prirodna ljepota.

VI. FOČANSKI SREZ

10. Sastojina »Sokolina« (Radomišlje-Planina)

Najjužnije dopiranje Pančićeve omorike doseže do strmih stijena Sokoline na Radomišlje-Planini u sklopu Zelengore. Ovdje se, u dvije nešto međusobno odmaknute skupine, u strmim, gotovo okomitim, sjeveru i sjeveroistoku, odnosno sjeverozapadu okrenutim krečnjačkim stijenama nalazi oko stotinu stabala Pančićeve omorike. Stabla većinom rastu iz same okomite stijene, te su zbog toga gotovo potpuno nepristupačna. Osim starih stabala ima nešto i podmlatka. Oko njih, pod istim uslovima raste i crni bor, te po koji crnograb ili mukinja. Na nekim manje strmim, stepeničastim padinama uz Pančićeve omoriku nalazi se i pokoje stablo smrče, jele, rjeđe bukva i javor, odnosno jasen. Ovdje je i prizemna vegetacija vrlo zanimljiva.

Pod strmim stijenama nalazi se u mješovitoj šumi bukve, jele i smrče nekoliko starih, visokih stabala Pančićeve omorike koja je tu, prema svim izgledima, bila ranije brojnija. Međutim, tamo gdje je bila pristupačnija prosječna je i vremenom potisnuta od »borbenijih« vrsta, kao što su bukva, jela i obična smrča, dok je u stijenama ostala zbog toga, što je tu ne samo van dohvata ruke nego i gotovo bez konkurencije.

Prije rata na visoravni iznad te sastojine izvršena je sječa koja graniči sa devastacijom. Tom prilikom je i sastojina Pančićeve omorike nastradala usljed toga, što je kroz nju prolazila riža kojom su se spuštali balvani. Zbog toga danas ovdje nema nikakvih izgleda za veću sječicu, pa se čitava strana Sokoline može, bez velikog gubitka potpuno izlučiti u rezervat.

B. GRUPE I POJEDINAČNA STABLA

I. SREZ VIŠEGRADSKI

a. Tovarnica

Na udaljenosti od oko jedan sat jahanja od Višegrada, na putu između Banje i sela Gostilje, nalazi se zaselak Lahci sela Dubova. U njegovom području nalazi se jedno vrlo staro groblje, pokraj koga se, u šikarastoj sastojini bukve, hrasta i graba nalazi pet, srazmjerno mladih stabala Pančićeve omorike, (i oko 20 sasvim malih primjerala) te još i nekoliko starih crnih borova i pojedinačne smrče. Nadmorska visina ovdje iznosi oko 700 m. Pančićeve omorike rastu na sjevernoj, blagoj padini, na dubokom tlu, na kojem je mjestično šuma iskrčena za pašnjak. Pančićeve omo-

rike nalaze se ovdje u privatnoj šumi Selima Hali-lovića i drugova iz sela Dubova. Vlasnici koriste šumu za pašnjak i za drvarenje. Starija stabla su okresana od grana do visine od 2 m, pa imaju zbog toga neobičan izgled.

Pančićeve omorike na ovom neobičnom staništu treba svakako sačuvati. Možda ne će biti lako provesti zabranu sječe i paše nad cijelom sastojinom privatnih vlasnika, ali bi se bar mogle ograditi pojedine grupe Pančićeve omorike i na taj način spriječiti da se ne posijeku, ili, usljed sječe okolnih stabala koja ih štite, da se ne posuše i nestanu.

b. Cerova Ravan

Nedaleko od sela Klašnika iznad zaseoka Šetići u vrlo neobičnim prilikama — u sastojini u kojoj dominira crni bor — nalazi se danas jedno jedino stablo Pančićeve omorike, koje je tu vjerovatno niklo iz slučajnog naleta sjemena iz neke obližnje sastojine. Prije dvadeset godina rasla su tu tri mlada, 3 m visoka stabla Pančićeve omorike »u društvu sa jednako tako starim crnim i bijelim borom«. Kada su ostala dva stabla uginula nije se moglo utvrditi. Najvjerovatnije je da su posječena za vrijeme rata.

U sastojini u kojoj raste to preostalo stablo Pančićeve omorike, osim crnog i bijelog bora rastu još i smrča, bukva i pokoja divlja kruška. Sastojina je relativno vrlo mlada i u njoj se vrši povremena paša stoke iz okolnih zaselaka. Stablo Pančićeve omorike je svojevremeno davalo izgled zdrave i bujne biljke. Međutim, s obzirom na okolnosti pod kojima su stradala nekadašnja dva stabla u ovoj sastojini, trebaće i ovo preostalo ograditi i tako zaštititi od oštećivanja.

c. »Stabalce u sastojini na Rakovcu

Pod nazivom Rakovac poznata je u blizini sela Kamenice jedna sastojina crnog bora, ispod istomene ruševine jedne srednjovjekovne utvrde. Tu je još prije tridesetak godina bilo desetak stabala, od kojih su 1934 godine nađena samo još dva mlada primjerka od 3, odnosno 1.5 m visine. Ostala stabla navodno su posječena i otišla kao stožine u obližnja sela. Pošto se sastojina nalazi u blizini livada i na dohvat, ljudi nisu uvažavali njezinu rijetkost. Ono što nam je danas još preostalo od ove sastojine jesu stara stabla crnog bora i pod njima samo jedan jedini kržljav pri-

mjerak Pančićeve omorike (koji kao takav sigurno nije mogao biti upotrebljen ni za stožinu ni za koju drugu potrebu). Prema mišljenju D. Čolića to je jedna zakorijenjena grana nekada prosječnog starog stabla, što nije isključeno. Stabalce je svakako izraslo iz jedne prizemne grane, pa da li je ona bila zakorijenjena, ili je nakon sječe samog stabla preuzela njegovu funkciju na starim korijenima, nije u ovom momentu presudno. Važno je da se nađe neki put i način kako bi se ovaj ostatak stabla zaštitio bar kao »spomenik« nekadašnje sastojine. Jedna drvena ograda oko stalbalca ne bi stajala mnogo novaca.

d. Stabalce kod sela Gornja Brštanica (Barimo)

Već smo naprijed govorili o ona dva visoka stabla koje je šumar Karoly prikazao na fotografiji u Šumarskom listu 1921 godine. U jednom vlažnom jarku, u šikarici listopadnog grmlja i drveća, sa nešto crnih borova, jele i bukve, te hrasta sladuna, između privatnih oranica, u nadmorskoj visini od svega oko 300 m, nalazila su se nekad ova dva stabla nešto šire krošnje, nego što je ona na starim primjercima u većini na planinskim visinama.

Od tog vremena prošlo je samo nešto preko 30 godina, a od ovih stabala preostala je samo jedna njihova zakorijenjena donja grana, koja ima vrlo neobičan izgled. Ona nema izgled uspravnog stabla nego je presavijena i puzava, te više liči na smreku nego na Pančićeve omoriku. Da li ta zakorijenjena grana još raste na mjestu gdje je nađena 1948 godine nije poznato. Ako je još na životu, trebalo bi je na neki način zaštititi od uništenja.

II. SREZ ROGATIČKI

e. Stablo na Golom Vrh

Ovo se stablo nalazi u sklopu takozvanih Starogorskih Stijena i lako je dostupno iz sela Vratara, odnosno iz sela Stara Gora. Zapravo ne radi se tu o jednom stablu, nego o jednoj skupini od nekoliko stabala, koja su vjerovatno nastala zakorjenjivanjem donjih grana oko jednog starog stabla, te zbog toga izgledaju iz daljine, kao da se radi o jednom, nešto širem (ne usko-piramidalnom) stablu. U blizini tog »stabla« bile su do 1947 godine još dvije skupine Pančićeve omorike, ali su one stradale od požara.

»Stablo« na Golom Vrh dobro rada i vjerovatno bi postepeno moglo naploditi jedan dio susjednog požarišta. Ukazuje se preka potreba da se to »stablo« ogradi jednom širom ogradom (ukoliko se ne preduzme zabrana paše u požarištu —

u kom slučaju bi bila dovoljna ograda koja bi štitila samo »stablo« od oštećivanja) i da se za izvjestan niz godina ne sabiru s njega češeri.

f. Stablo u šumi Mehri na Semeću

Nekad su se na Semeću, u odjelima oko Mehre, spominjala dva visoka i stara stabla Pančićeve omorike, ali o njima danas ne znamo ništa sigurnije. Prema jednom podatku sa tamošnjeg terena, postoji samo još jedno stablo i to u odjelu 237 gospodarske jedinice, Semeć. Ono se ne može baš tako lako pronaći u šumi. Čak ga i pojedinci, koji su dolazili često i dobro poznavali taj teren, nisu mogli i znali pronaći. I ovo jedno stablo može biti ostatak nekadašnje veće sastojine, pa bi ga bar trebalo pronaći, označiti i onda ograditi običnom drvenom ogradom.

3. SREZ SREBRENİČKI

g. Stablo na Rogopeku (Motke)

Na rubu jedne livade i devastirane bukove šume nedaleko od sela Luke (na putu između sela i Igrišnika), u nadmorskoj visini od oko 950 m, nalazi se jedno staro i visoko, osamljeno stablo Pančičeve omorike. Tu su još prije nekoliko godina bila dva stabla. Jedno od njih se osušilo. Preostalo je visoko 35 m i ima vrlo lijepo razvijenu krošnjju. U prsnom promjeru ima danas preko 1 m. Najniže grane su mu osušene, tako da nema onaj tipični izgled krošnje sveden do osnove, kao što se to može vidjeti kod stabala izraslih na otvorenim položajima (napr. na stijenama). To govori o tome, da je ono raslo u mladosti u sklopu bukove šume koja ga i sada okružuje. Međutim, s obzirom na visinu, zdravstveno stanje, dobar rod sjemena i inače vanredno lijep izgled, ovo stablo pretstavlja prekrasan primjerak, vrijedan da se zaštiti i sačuva. Prije pet godina ovo stablo je već bilo ograđeno i čuvano od organa šumske uprave u Srebrenici. I danas je ono još uvijek u ogradi i, na taj način dobro zaštićeno od eventualnih oštećenja (koja su se na onom nekadašnjem porušenom stablu mogla zapaziti). Zanimljivo je da ovo stablo raste na vrlo dobrom i prilično dubokom tlu. Po svemu sudeći nije ovdje u skoroj prošlosti bila neka veća sastojina Pančičeve omorike. Stablo je tu bila slučajna primjesa mješovite šume bukve i smrče.

Mi osim toga imamo i jednu vještački podignutu sastojinu Pančičeve omorike na padinama Trebevića kod Sarajeva, koju bi također trebalo staviti pod zaštitu. Ona je podignuta prije kojih 40—50 godina i danas ima u njoj stabala koja dostižu visinu od prosječno oko 12—15 m, a u prsnom promjeru mjere 10—15 cm. Sastojina je podignuta na neobičnoj podlozi — na debelom tlu iznad verfenskih pješčara. Tu je inače prirodno razvijena brdska zajednica obične smrče, pa zbog toga možda nije ni neobično što se i Pančičeva omorika dobro snašla. U najnovije vrijeme ustanovljen je u blizini prirodni podmladak Pančičeve omorike u gustom podmlatku smrče ispod šibliaka lijeske i smreke.

U sklopu sa Pančičevom omorikom raste tu i smrča, koja je nešto bržeg rasta i neka njena stabla natkriljuju i potiskuju Pančičevu omoriku. Već je i ranije upozoravano da bi trebalo ova smrčeva stabla ukloniti da bi se osigurao slobodan razvoj stablila Pančičeve omorike.

Kako je ova sastojina vrlo značajna, jer ukazuje na mogućnost vještačkog proširenja Pančičeve omorike u našim šumama, to bi je, osim iz drugih razloga i zbog toga trebalo staviti pod zaštitu.

Na susjednom području NR Srbije Zavod za zaštitu i naučno proučavanje prirodnih rijetkosti NR Srbije, na osnovu propisa Zakona o zaštiti

spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, izvršio je u srezu Titovo Užice već 1950 godine izdvajanje zaštićenih rezervata Pančičeve omorike u neposrednoj blizini rezervata, koji bi se imali izdvojiti kod nas u višegradskom srezu. Tako su (prema izvještaju D. Čolića u »Šumarstvu« IV. 1951, Str. 22—23) izdvojeni, ograničeni, premjereni i stavljeni pod zaštitu rezervati:

1. Deo planine Zvezde na šumsko-planinskom kompleksu Tara-Zvezda-Crni Vrh u površini od 1750 ha. Ovaj rezervat, — izdvojen pretežno zbog niza manjih i većih sastojina Pančičeve omorike koji se u njemu nalaze, — leži sjeverozapadno od predloženog rezervata na Stocu, nad samom desnom obalom rijeke Drine.

2. Crvena Stena u državnoj šumi Crni Vrh u istom šumskom kompleksu sa površinom od 45 ha. I ovaj rezervat Pančičeve omorike nalazi se istočno od našeg predloženog rezervata na Stocu, udaljen od njega možda nešto oko 5 km zračne linije.

3. Ljuti Breg u državnoj šumi Crni Vrh u istom šumskom kompleksu u površini od 13 ha, također sa sastojinom u kojoj je zastupljena Pančičeva omorika. Ovaj rezervat leži još nešto bliže sastojini na Velikom Stocu.

4. Crveni Potok (Crvene Bare) na Mitrovcu na Tari planini u površini od 16 ha, također sa sastojinom u kojoj je zastupljena Pančičeva omorika u smjesi sa crnom johom, bukvom, jelom, smrčom i gorskim jasenom.

U istom kompleksu Tara-Zvezda-Crni Vrh izdvojene su kasnije i ostale veće i manje sastojine Pančičeve omorike kao što su, naprimjer, Studenac, Jabučica-Skolpovi, »Pod Pasjom Stenom«, »Iznad Đurića«, »kao i sva pojedinačna lijepo razvijena stabla omorike u čitavom kompleksu«.

Kao što možemo iz ovoga vidjeti, na susjednom području Srbije zaštićene su sve sastojine, a i svako pojedino stablo Pančičeve omorike stavljeno je pod zaštitu i o njemu se vodi strogi nadzor. Bilo bi neobično, ako bi mi na području NR Bosne i Hercegovine, bilo iz kojih razloga, odlagali sa izdvajanjem rezervata Pančičeve omorike.

Naši rezervati zajedno sa rezervatima koji se nalaze u NR Srbiji u neposrednoj blizini, mogli bi se onda i spojiti, te staviti pod jednu zajedničku upravu. Ova uprava vršila bi nadzor nad zaštitom i izvršavala bi izvjesne nužne šumsko-uzgojne i šumsko-zaštitne, pa svakako i građevinske radove, koji su neophodni. Na taj način bi se rezervati Pančičeve omorike — sa svojim neprocjenjivim sadržajem — stavili u službu nauke i prakse, te učinili pristupačnim najširim narodnim masama. Položaj i približna veličina naših rezervata može se uočiti iz priložene geografske skice.

RÉSUMÉ

PROTECTION DU »PICEA OMORICA DE PANTCHITCH« ENDEMIQUE EN BOSNIE ET HERZEGOVINE

L'auteur montre, par des exemples, comment auparavant on détruisait le sapin »Picea omorica de Pantchitch« et affirme qu'en bien des endroits cet arbre rare et précieux a complètement disparu de nos forêts. Dans la république voisine de Serbie, l'Institut pour la protection de la nature a séparé, pour les protéger, les groupements encore existants de »Picea Omorica de Pantchitch«, et il est indispensable d'agir de même pour les dix groupements de cet arbre que l'on peut encore trouver sur le territoire de Bosnie-Herzégovine. L'auteur propose que l'on délimite des réserves: à

Gostilya et à Stolatza dans le district de Vichegrad; à Novo Brdo et à Panvak dans celui de Rogatitsa; à Plichtina et à Strougovi dans celui de Srébrénitsa; à Tisovlyak dans celui de Vlasénitsa, à Vyogor dans celui de Gorajdé et à Sokoliné (Radomischlyé) dans le district de Fotcha. Ces réserves comprendraient également une large ceinture de protection.

Il serait en outre nécessaire de protéger les spécimens isolés de »Picea omorica de Pantchitch« qui se dressent encore à l'emplacement des anciens groupes de cet arbre.